

Mühazirə №2(2)

Mövzu:Söz birləşmələrinin növləri

Plan:

2.2.1.İsmi birləşmələr,onların qurulma üsulları;

2.2.2.Təyini söz birləşmələri;

2.2.3.Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr;

2.2.4.Zərf birləşmələri;

2.2.5.Feili birləşmə haqqında ümumi məlumat;

2.2.6.Feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələr arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər;

2.2.7.Sabit və qeyri-sabit feili bağlama tərkibləri;

2.2.8.Feili bağlama tərkiblərinin quruluşu;

2.2.9.Feili bağlama tərkibləri arasında məna əlaqələri;

2.2.10.Adlıq hallı feili bağlama tərkibləri.

2.2.1.İsmi birləşmələr,onların qurulma üsulları

Söz birləşmələri əsas tərəfin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə üç qrupa ayrılır:*ismi birləşmələr,feili birləşmələr,zərf birləşmələri*.

Əsas tərəfi adlardan (isim,sifət,say,əvəzlik) ibarət olan birləşməyə ismi birləşmə deyilir.Məsələn:*evin qapısı,almanın qırmızısı,uşaqların ağıllısı* və s.İsmi birləşmə iki üsulla qurulur: 1.Analitik üsul;2.Sintetik üsul.

Analitik üsulun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki,burada birləşmənin yaranmasında hal və mənsubiyyət şəkilçiləri iştirak etmir.Birləşmə yalnız sözlərin sıralanması və intonasiya əsasında qurulur.Məsələn:*yaşıl yarpaq,parlaq ulduz* və s.

Analitik üsullu birləşmələrin yaranmasında bəzən qoşmalar da iştirak edir.Məsələn:*poladtək möhkəm,ay kimi parlaq* və s.

Sintetik üsulun əsas xüsusiyyəti budur ki,söz birləşməsi hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin iştirakı ilə yaranır.Məsələn:*göy qübbəsi,çayların suyu* və s.

2.2.2.Təyini söz birləşmələri

İsmi birləşmələr iki böyük qrupa ayrılır: 1.Təyini söz birləşmələri;2.Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr. I tərəfinin təyinetmə xüsusiyyəti nəzərə alındığından bu cür birləşmələr *təyini söz birləşmələri* adlandırılır.Təyini söz birləşmələrinin üç növü var: 1.I növ təyini söz birləşməsi;2.II növ təyini söz birləşməsi;3.III növ təyini söz birləşməsi.

I növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində heç bir qrammatik- morfoloji əlamət iştirak etmir.Belə birləşmələr sözlərin yanaşmasından əmələ gəlir:I tərəf atributiv,II tərəf substantiv xüsusiyyət daşıyır.Məsələn:*gözəl vətən,oxuyan qız,maraqlı dərslər* və s.I növ təyini söz birləşmələrinin II tərəfi isim,yaxud sbustantivləşmiş hər hansı bir sözlə,I tərəf isə isim,sifət,say,əvəzlik və feili sifətlə ifadə olunur.Məsələn:

a) I tərəfi isimlə ifadə olunanlar:*daş hasar,qızıl üzük ,taxta qaşığı,gümüş bilərzik* və s

b) I tərəfi sifətlə ifadə olunanlar:*ağır xəstə,yaşıl yarpaq,geniş otaq,tarixi hadisə* və s.

c) I tərəfi sayla ifadə olunanlar:*bir dünya,beş qitə,xeyli əsər,çox söz* və s.

ç) I tərəfi əvəzliklə ifadə olunanlar:*həmin hadisə bu ölkə,bütün insanlar* və s.

d) I tərəfi feili sifətlə ifadə olunanlar:*açılan qapı,ləpələnen dəniz* və s.

I növ təyini söz birləşməsinin II tərəfi müxtəlif şəkilçilər (hal,mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs) qəbul etsə də,onlar həmin birləşmənin əlaməti hesab olunmur,çünki onlar həmin birləşmənin yaranmasında vacib üsurlər kimi çıxış etmirlər.

I növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edirlər:I tərəf həmişə təyin,II tərəf isə müxtəlif cümlə üzvləri olur.Məsələn:*Xeyli əsər oxudu.Xeyli – təyin; əsər- tamamlıq.*

II növ təyini söz birləşmələrinin I tərəfi heç bir qrammatik morfoloji əlamət qəbul etmir,II tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir.Məsələn:*dağ çayı,tələbə bileti,yaz səhəri* və s.

II növ təyini söz birləşmələrinin bir sıra mənə və qrammatik xüsusiyyətləri var:

1.Bu birləşmələr mənəsinə görə ümumilik,mücərrədlik bildirir.

2.Bu birləşmələrdə mürəkkəb isimlərə doğru bir inkişaf meyli var:*kəklipotu, quşəppəyi,dəvədabarı,ayaqqabı* və s.

3.Bu birləşmənin tərəflərinin ifadə vasitəsi məhduddur.Onların hər iki tərəfi, əsasən, isimlə ifadə olunur.Bəzən də substantivləşmiş isim kimi çıxış edir.Məsələn:*ellər*

gözəli, "5" arzusu və s. II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri əvəzliliklə, xüsusilə şəxs əvəzliyi ilə (nə? istisnadır) ifadə oluna bilmir. I tərəf o zaman xüsusi isimlə ifadə olunur ki, o həqiqi mənsubiyyət münasibətində olmur. Məsələn: *Xəzər dənizi, Sabir bağı* və s.

4. II növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri eyni zamanda cəm şəkilçiləri qəbul edə bilmir. Məsələn: *gözəllər gözəli, qala qapıları* və s. *Həmkarlar ittifaqları, elmlər doktorları, gənclər təşkilatları* və s. istisnadır.

5. Bu birləşmənin tərəfləri həmişə yanaşı işlənir və onların arasına heç zaman söz daxil ola bilmir.

6. II növ təyini söz birləşməsi birlikdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn: *Qala qapıları açıldı. Qala qapıları – mübtəda.*

III növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi ilə, II tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənir. Məsələn: *zamanın hökmü, şəhərin mərkəzi* və s.

III növ təyini söz birləşmələri aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. III növ təyini söz birləşməsi II növ təyini söz birləşməsindən fərqli olaraq konkretlik, müəyyənlik bildirir. Bu, I tərəfin müəyyən yiyəlik halda olması ilə əlaqədardır. Müqayisə et: *Kənd yolu – kəndin yolu, məktəb direktoru – məktəbin direktoru* və s.

2. Bu birləşmənin tərəflərinin ifadə vasitələri genişdir. Tərəflər xüsusi isim, substantivləşmiş sifət, sifət, feili sifət, məsdər, əvəzliliklə ifadə oluna bilər. Məsələn: *bağların meyvəsi, Yardımlının havası, Nəsiminin əsərləri, gözəllərin vəfası, tələbələrin biri, onların çoxu, oxuyanların səsi, oxumağın xeyri, sənin təklifin* və s.

3. Tərəfləri eyni zamanda cəmlənə bilər. Məsələn: *şagirdlərin kitabları, onların çıxışları, uşaqların valideynləri* və s.

4. I və II tərəflər ayrılıqda cəmlənə bilər. Məsələn: *tələbələrin qayğısı, xalqların azadlığı, kəndin küçələri, şairin əsərləri* və s.

5. Tərəflər arasına müxtəlif sözlər daxil etmək olur, həmin sözlər birləşmənin ikinci tərəfinə daxil olub onu izah edir. Məsələn: *dağların sərin havası, Nizaminin dünya şöhrətli poemaları* və s.

6. Tərəflər arasında qarşılıqlı təyinlik əlaqəsi olur. Məsələn: *sənin həyatın, onun ömrü* və s.

7. Tərəflər birlikdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn: *Sənin dediklərin çox önəmlidir. Sənin dediklərin – mübtəda.*

2.2.3. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr

Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr dörd yerə ayrılır:

I. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmənin I qrupununun əmələ gəməsində heç bir əlavə vasitələrdən istifadə edilmir. Daha çox mənsubiyyət şəkilçili adlıq hallı isimlə ifadə olunan birinci tərəf substantiv xarakter daşıyır. II tərəf isə -lı və -sız şəkilçili sifətlə ifadə olunur. Məsələn: gözləri yaşlı, əlləri qanlı və s. Bu birləşmələrin iki növü var:

1. II tərəf I tərəfin əlamətini bildirir. Məsələn: gözləri yaşlı, ağızı dualı, əli oxlu, əlləri bağlı, boynu bükük, qəlbi qırıq və s.

2. I tərəf II tərəfi izah edir. Məsələn: durna gözlü (bulaq), qan rəngli (od) və s.

II. Təyini söz birləşməsinə daxil olmayan ismi birləşmənin II qrupu müəyyən şəkli əlamətlərə malik olur və dörd yerə ayrılır:

1. I tərəfi yönlük hallı sözlə ifadə olunanlar. Bu birləşmənin tərəfləri arasında obyekt əlaqəsi mühüm yer tutur: gələcəyə inam, böyükə hörmət, düşməyə nifrət və s.

2. I tərəfi ismin yerlik halı ilə ifadə olunanlar. I tərəf II tərəfi mənaca izah edir: gözlərdə intiqam, əlində su, qəfəsdə quş, qucaqda körpə və s.

3. I tərəfi ismin çıxışlıq halı ilə ifadə olunanlar. I tərəf əsasən isim, az halda əvəzliliklə, substantiv sözlərlə; II tərəf isə sifət, say və isimlə ifadə olunur: baldan şirin, qızdan həyalı, daşdan divar, dostdan ayrılıq, xaricdən məktublar və s.

4. Hər iki tərəfində şəkilçi iştirak etməklə əmələ gələnələr. I tərəf çıxışlıq, II tərəf yönlük halda olur və hər iki tərəf substantiv xüsusiyyət daşıyır: başdan ayağadək, kənddən şəhərə, səhərdən axşama, ulduzdan-ulduza və s.

III. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin III qrupu qoşmalar vasitəsilə yarananlardır. Məsələn: qaya boyda daşlar, bıçaq kimi iti və s.

IV. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin IV qrupu əlavəli birləşmələrdir. Məsələn: mühəndis – geoloq, maşın – traktor (stansiyası) və s.

2.2.4. Zərf birləşmələri

Zərf birləşmələrinin əsas tərəfi zərflərdən ibarət olur. Bunların II tərəfi əsasən, yer, zaman və tərz zərfi ilə ifadə olunur. Məsələn: evdən yuxarı, yel kimi tez, çox yavaş və s. Zərf birləşmələrinin formalaşmasında I tərəfin iştirakına görə zərf birləşmələrinin aşağıdakı növləri var:

1.Zərf – zərf:I tərəf kəmiyyət,II tərəf tərz,bəzən də yer,zaman zərfləri ilə ifadə olunur:
çox kəskin (danışmaq),olduqca yavaş (yerimək),xeyli geridə (qalmaq),bir qədər gec (gəlmək),bir qədər ucadan (qışqırmaq) və s.

2.İsim – zərf,əvəzlik – zərf:*dostlardan aralı (dolanmaq),qarışqadan yavaş (getmək),hamıdan yaxşı (danışmaq),hamıdan çox (işləmək)* və s.

2.2.5.Feili birləşmə haqqında ümumi məlumat

Əsas tərəfi feildən ibarət olan birləşməyə feili birləşmə deyilir.Feili birləşmənin əsas tərəfi məsdər,feili sifət və feili bağlamadan ibarət olur.Məsələn:*qapıları bağlamaq,onu çağırmaq,sizə gələndə,kitabı oxuyan* və s.

Azərbaycan dilində feili birləşmə say baxımından üstünlük təşkil edir və zəngin olması ilə fərqlənir.Bununla yanaşı feili birləşmə və tərkiblərinə münasibət birmənalı deyil.Məsələn,N.K.Dmitriyev feili bağlama tərkiblərini ayrıca mübtədasi olmayan və ayrıca mübtədasi olan deyə iki qrupa bölürdü.N.K.Dmitriyevin fikrincə ,birinci qrupa daxil olanlar budaq cümlənin tələblərinə cavab vermədiyindən onlar cümlə üzvlərindən ibarətdir.İkinci qrup feili bağlama tərkibləri isə budaq cümlə hesab edilir.N.Z.Hacıyeva da eyni fikri təkrar etmişdir.

V.L.Qordlevski feili bağlama və feili bağlama tərkiblərini ixtisar edilmiş budaq cümlə adlandırır.Türkoloqlardan E.V.Sevortyan da feili bağlama tərkiblərini bu cür izah etmişdir.N.K.Drenkova isə feili bağlama tərkiblərinin həmişə cümlə üzvü kimi çıxış etdiyini göstərir.

Feili bağlama tərkiblərinin,eləcə də digər feili birləşmələrin Azərbaycan dilçiliyində cümlə üzvü və budaq cümlə olması barədə fikir müxtəlifliyi olmuşdur.Məsələn, Ə.Dəmirçizadə feili bağlama tərkiblərinin iştirak etdiyi cümlələri mürəkkəb cümlə, tərkibləri isə budaq cümlə kimi şərh etmişdir.

1938-ci ildəki dərsliklərdə də (M.Şirəliyev,M.Hüseynzadə) feili bağlama tərkibləri budaq cümlə kimi verilmişdir.Bu cür mövqe 1952-ci ilə qədər davam etmişdir.Lakin sonrakı illərdə (M.Şirəliyev,M.Hüseynzadə) dərc edilək dərsliklərdə feili bağlama tərkibi budaq cümlə deyil,sadə cümlənin genişlənmiş üzvü kimi izah olunmağa başlanmış,bu fikir daha da möhkəmlənmişdir.Tədqiqatlarda (M.Şirəliyev,Z.X.Tağızadə,Ə.Abdullayev) feili bağlama tərkiblərinin budaq cümlə kimi öyrənilməsi səhv hesab edilmişdir.

Hal-hazırda orta və ali məktəb dərsliklərində feili bağlama tərkiblərinin cümlə üzvü kimi öyədiləsi məqbul edilir.

2.2.6.Feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələr arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər

Feili bağlaba tərkibləri ilə budaq cümlələr, əsasən, üç cəhətdən bir-biri ilə müqayisə olunmuşdur: *quruluşuna, mənalarına və deyilişlərindəki intonasiyaya görə*.

Birinci cəhətə görə, hər ikisində özünəməxsus cümlə üzvləri var. Lakin bu cəhət hər iki vahidi eyniləşdirmir. Feili bağlama tərkibində budaq cümlədən fərqli olaraq, başqa cümlə üzvləri molsa da, xəbər yoxdur. Ona görə ki, feili bağlama tərkibləri nə arılıqda, nə də tərkib daxilində şəxs, kəmiyyət və zaman şəkilçiləri qəbul etmir, təsriflənir. Məsələn: *Sən gələndə* - feili bağlama tərkibi; *Sən gəldin, çox sevindim – sən gəldin* - cümlə.

İkinci cəhət mənə ilə bağlıdır. Həm budaq cümlə, həm də feili bağlama tərkibi eyni məzmunu çatdırır. Məsələn: *Elə ki, o qatar gəlib duracaq, Azadlıq zəngi də belə vuracaq (S.V).* *Elə ki, o qatar gəlib duracaq* - budaq cümləsindəki mənəni *o qatar gəlib duranda* - tərkibi ilə də ifadə etmək olar. Lakin məzmun eyniliyi hər iki vahidi eyniləşdirən yeganə əlamət deyildir.

Üçüncü cəhət feili bağlama tərkibi ilə budaq cümlənin deyilişi ilə bağlıdır. Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında deyiliş zamanı fasilə olur. Bu fasilə feili bağlama tərkiblərinin deyilişində də özünü göstərir. Lakin mürəkkəb cümlələrdəki fasilə baş və budaq cümlənin, feili bağlama tərkibində isə ifadə olunan cümlə üzvünün sərhəddini müəyyən edir.

2.2.7. Sabit və qeyri-sabit feili bağlama tərkibləri

Feili bağlama tərkibləri sabit və qeyri-sabit olmaqla iki yerə ayrılır. Sabit feili bağlama tərkibləri tam leksik vahidlərdir. Onları təşkil edən sözlərin mənaca yaxınlığı, daxili əlaqəyə girməsi sabit feili bağlama birləşmələrinin tərkib hissələrini bölmək, ayırmağa imkan vermir. Tərkibdəki sözlər arasındakı mənə və qrammatik əlaqə daşlaşmışdır. Məsələn: *gözləri yol çəkmək, dili ağzına sığmamaq* və s.

Qeyri-sabit feili bağlama tərkibləri tərkib hissələrinə parçalanır və burada sözlər arasında mənə və qrammatik əlaqə daşlaşmış olur. Məsələn: *Axşam uşaqlar dərindən çıxanda, yol boyu kəndi seyr edə-edə* və s.

2.2.8. Feili bağlama tərkiblərinin quruluşu

Feili bağlama tərkibi quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə feili bağlama tərkibi iki müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranır. Məsələn: *başımı qaldıranda, dağları seyr edib, yağış yağdıqca* və s.

Mürəkkəb feili bağlama tərkibi üç və daha artıq müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranır. Məsələn: *atası hər dəfə bir yana gedəndə, çəməninin üstündən keçdikcə* və s.

2.2.9. Feili bağlama tərkibləri arasında mənə əlaqələri

Feili bağlama tərkibləri iki sözdən ibarət olanda,onlar arasında aşağıdakı mənə əlaqələri olur:

- a) proseslə onun subyekti arasında əlaqə:*sən gələndə,uşaqlar gülərkən* və s.
- b) proseslə onun obyektı arasında əlaqə:*məktubu alanda,kitabdan öyrənmək* və s.
- c) proseslə onun zamanı arasında əlaqə:*səhər alanda,tez gəlmək* və s.
- ç) proseslə onun məkanı arasında əlaqə:*evdən çıxanda,kənddə yaşamaq* və s.
- d) proseslə onun tərzı arasında əlaqə:*astadan danışanda,gülə-gülə getmək* və s.
- e) proseslə onun kəmiyyəti arasında əlaqə:*çox oxuyanda ,xeyli danışanda* və s.
- ə) proseslə onun səbəbi arasında əlaqə:*soyuqdan donmaq,sevincdən ağlamaq* və s.
- f) proseslə onun məqsədi arasında əlaqə:*işləməyə gedəndə,getmək üçün tələsmək* və s.

2.2.10.Adlıq hallı feili bağlama tərkibləri

Feili bağlamalar adlıq haldakı sözlərlə əlaqələnərək adlıq hallı feili bağlama tərkibləri yarada bilirlər.Bu qəbildən olan feili bağlamaları iki yerə ayırmaq olar:

1.Adlıq hallı feili bağlama tərkibi yarada bilən feili bağlamalar.Məs.:*bahar gələndə,sən gedəli,gün çıxmada,dərs başlanarkən,sən gəlincə* və s.Bu cür feili bağlamaları cümlədən kənarında işlətdikdə bir uyğunsuzluq,çatışmazlıq hiss olunur.

2.Cümlədə mübtədə vəzifəsində olan adlıq halla əlaqəsi olan feili bağlamalar vardır ki,onlar adlıq hallı feili bağlama tərkibi yarada bilmir.Məs.:*Aslan isə ağaran dan yerinə baxa-baxa dərinədən və rahat nəfəs aldı(M.H).Baxa-baxa* feili bağlamasının *Aslan* sözü ilə əlaqəsi olsa da,burada adlıq hallı söz (*Aslan*) feili bağlama ilə (*baxa-baxa*) tərkib yarada bilmir,cümlənin müstəqil üzvünə çevrilir,təhlil zamanı ayrıca cümlə üzvü kimi götürülür.

Ədəbiyyat

- 1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis).Bakı,"Adiloğlu",2017
- 2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili.IV h.,Sintaksis. Bakı,"Şərq-Qərb",2007
- 3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,"Elm və Təhsil",2010
- 4.N.Abdullayeva.Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi.Bakı,ADPU-nun nəşri,1999
- 5.Y.Seyidov.Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri.Bakı,1992